

KULTURA SJEĆANJA: 1991.

Zbornik *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* koji je uredio Tihomir Cipek, redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, četvrta je i završna knjiga hrvatskih, srpskih i bosansko-hercegovačkih politologa, povjesničara, filozofa i psihologa koji kritički ispituju i analiziraju praksu kulturnog pamćenja događaja iz 1991. godine.* Zbornik je proizašao iz znanstvenog projekta “Kultura sjećanja: Bošnjaci, Srbi i Hrvati u komparativnoj perspektivi”, koji pokušava odgovoriti na pitanje kako su povijesne prijelomnice – 1918, 1941, 1945. i 1991. – utjecale na političku povijest, kulturu sjećanja i na oblikovanje nacionalnih identiteta na području bivše Jugoslavije, a objavljen je u suradnji sa Zakladom Friedrich Ebert Stiftungom u Banjoj Luci. U njemu autori problematiziraju političke, društvene i duhovne odnose vezane uz događaje 1991. godine, koja označava završetak burnog “jugoslavenskog stoljeća”. U predgovoru pod naslovom “Kultura sjećanja i rat”, urednik Tihomir Cipek kaže da knjiga prikazuje sjećanja koja se odnose na rat koji je započeo Miloševićev režim 1991. go-

dine agresijom na Hrvatsku te koji je zatim nastavljen 1992. godine napadom na Bosnu i Hercegovinu, što je rezultiralo ne samo velikim stradanjima Bošnjaka, Hrvata i Srba nego i bolnim sjećanjem kao dijelom kolektivnih memorija svih triju nacija. Urednik polazi od teze da je rat doslovno strašni “povijesni lom” (8). Zbornik je podijeljen u četiri poglavlja. Prvo poglavlje interdisciplinarnim pristupom teorijski propituje funkciju kulture sjećanja i historiografije u legitimaciji političkog poretka, drugo poglavlje preko niza studija slučaja pokazuje odraz te funkcije u politici parlamenata i političkih stranaka, treće poglavlje pokazuje njezin odraz u najšire shvaćenom semantičkom polju (primjerice: u preimenovanju trgova i ulica te sjećanju na političke lidere) i u medijima u Bosni i Hercegovini, dok posljednje, četvrto poglavlje tematizira interpretaciju 1991. godine u udžbenicima povijesti i historiografiji.

Prvo poglavlje, koje nosi naslov “Teorije sjećanja i politička legitimacija”, otvara članak Tihomira Cipeka “Povijest uzvraća udarac. Nacija i demokratska legitimacija” u kojem su prikazane osnov-

* Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2011, 394 str.

ne značajke odnosa između kulture sjećanja i historiografije s obzirom na njihovu ulogu u legitimaciji političkog poretka. Cipek u dijalogu s teorijom sjećanja Pierra Nora, koji tvrdi da su sjećanja i povijest jasno odvojeni i da se nacija postupno razvija u društvu, brani suprotnu tezu prema kojoj je političko-legitimacijska funkcija sjećanja i povijesti neizbježna. Cipek ističe da sjećanja "imaju smisla tek ako se mogu s nekim podijeliti, ako se pomoću njih može dobro komunicirati, ako se uklapaju u neku zajednicu sjećanja, a kontekst sjećanja oblikuje nacionalni identitet i obrnuto" (21). Zaključuje da se bez sposobnosti dijalektičkog povezivanja kolektivnog sjećanja i tumačenja prošlosti ne može utemeljiti demokratska politička zajednica, te da bi je potrebno formirati neku, većini prihvatljivu, zajedničku sliku povijesti da bi politički poredak bio legitiman. Nebojša Petrović i Milena Dulanović u članku "Dometi i ograničenja ličnih sećanja u osvetljavanju traumatične prošlosti" prikazuju veliku ulogu osobnih i društvenih mišljenja, uvjerenja, želja i potreba u oblikovanju sjećanja, naročito kada je riječ o emotivno snažno obojenim sjećanjima kao što su ona na događaje iz perioda ratnih sukoba. Ukazano je na brojne poteškoće i zamke koje se mogu javiti na putu traganja za istinom i tijekom građenja mira u postkonfliktnim društvima. Neophodno je da se te zamke imaju u vidu i da se pokušaju razriješiti, jer bi njihovo zanemarivanje moglo imati štetne posljedice. U članku su kritički razmotrene razne pretpostavke o neophodnosti i korisnosti prisjećanja žrtava na ratne događaje, kao i njihove implikacije i za građenje mira i za dobrobit samih žrtava. Brigita Malenica u članku "Iz tamnice u državotvorni raj: Muškost u narativima osnivanja hrvatske države, topos žrtve i feministička kritika"

upoznaje nas s projektom istraživanja i stvaranja arhive feminizma. Oslanjajući se na suvremenu političku teoriju francuske filozofske i feminističke tradicije, članak naglašava politički čin "dolaska do vidljivosti proturječja dviju logika" (Ranciere) i pripovijedanje kao bitan dio demokracije. U članku je prikazana konstrukcija muškosti i "muškog etničkog Ja" u narativima o hrvatskoj državi te način na koji takav dekonstruirani narativ povezuje vlastitu traumu s oslobođanjem i izbjavljanjem Hrvatske, koja u isti mah isključuje druge legitimacije političkog djelovanja. Medijski slučaj "Vještica iz Ria", koji u sebi nosi konflikt oko imenovanja žrtve, u članku se smatra izrazom šireg konflikta oko zauzimanja pozicije političkog subjekta u kontekstu stvaranja države. Glavni cilj članka Nebojše Blanuše "Sablast Jugoslavije: Delegitimiranje političke zajednice putem teorija zavjera" jest utvrditi kako se opisana politička funkcija ideje Jugoslavije mijenjala, poblize rečeno, kako se delegitimirala putem teorija zavjera tijekom dvadeset godina. Blanuša kaže da je u 80-ima središnje mjesto zauzeo Memorandum SANU-a kao delegitimacijsko sredstvo tadašnjeg poretka u ime integracije zajednice te legitimacijsko sredstvo vlastitih zahtjeva putem mitologizacije žrtve vlastita naroda. Blanuša nam i naznačuje da s približavanjem Hrvatske EU-u "u opticaj dolaze i delegitimirajuće ideje kako je priključenje takvoj organizaciji zapravo ulazak u sličnu zajednicu kakva je bila Jugoslavija" (90). Božo Skoko u članku "Moć stereotipa: Srbi o Hrvatima – prije, za vrijeme i nakon sukoba" bavi se istraživanjem konkretnih stereotipa o Hrvatima koji su se pojavljivali među Srbima kroz povijest. Skoko rekapitulira da je dio stereotipa što ih Srbi imaju o Hrvatima u javnosti prisutan stoljećima, poput

hrvatskog “zapadnjaštva” i “kulture” te podaničkog mentaliteta. Stereotipe Srba o Hrvatima autor komparira s postojećim stereotipima o Hrvatima drugih naroda na prostoru propale Jugoslavije te analizira međusobnu percepciju Hrvata, Srba i Bošnjaka, koja se kontinuirano poboljšava unatoč snažnom osjećaju međusobnog nepovjerenja. Skoko navodi da su negativni stereotipi “obično dolazili do izražaja u godinama tzv. povijesnih lomova” (106). Stjepan Matković u članku “Povijesne teme u programima hrvatskih političkih stranaka: 1989. – 1990.” analizira uporabu različitih povijesnih tema u programima hrvatskih političkih stranaka. Matković npr. navodi primjer Hrvatske demokratske zajednice koja je zagovarala svehrvatsku nacionalnu pomirbu, a tome je pridodana i programatska točka po kojoj Hrvatska demokratska zajednica teži “sintezi svih pozitivnih a odbacivanju svih negativnih sastavnica političkoga razvitka hrvatskoga naroda u novijoj povijesti, na nauku Ante Starčevića, braće Radić i na antifašizmu”. Na osnovi tih i drugih primjera ispituje se važnost nacionalnog pitanja u odnosu spram drugih pitanja. Matković zaključuje da je nacionalno pitanje u svim svojim aspektima iz prošlosti bilo istaknuto, i to u dalekoj većoj mjeri nego što ga ističu današnje stranke u svojim programskim načelima. Snježana Koren u članku “‘Korisna prošlost’? Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora” analizira dokumente iz prve polovice 90-ih godina kojima se Hrvatski sabor očitovao o ratovima, odnosno nastojao oblikovati javne predodžbe i donositi ocjene o najnovijoj prošlosti. U fokusu analize su deklaracije donesene s izravnom namjerom valorizacije ratnih događaja: Deklaracija o Domovinskom ratu iz 2000. godine i Deklaracija o Oluji iz 2006. godine, koje su bile po-

kušaj oblikovanja službene verzije koja je trebala zaustaviti javne polemike o ratovima u devedesetima, osobito nakon što je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju u Haagu podignuo optužnice za ratni zločin protiv nekih generala Hrvatske vojske. Goran Gretić u članku “Drugi – strani – neprijatelj” upućuje na filozofiju koja promišlja jednu moguću, ali svakako ne nužnu manifestaciju temeljnih etičkih i socijalnih određenja: ta se odnošenja mogu zbivati na ovaj način: može se reći da je moja vlastitost, moj vlastiti bitak, takva vrsta egzistencije u svijetu koja ne treba nikakvu drugu, stranu egzistenciju, strani bitak. Članak “Identitet i drugi” Maje Jelić govori o kolektivnom identitetu kao dominantnom identitetu koji stvara kolektivne “druge” kao bitno različite od nas. Pritom osobni, individualni identitet privremeno nestaje, zanemarujući različitost istih u svrhu negiranja drugog. “Ja jesam” više nije potvrda sebe, nego negacija drugog; biću koje misli pretpostavlja se biće koje osjeća, vjeruje i voli.

Drugo poglavlje, nazvano “Studije slučaja”, započinje člankom Igora Kanižaja “Propaganda protiv istine: slika rata u medijima 1991. godine” u kojem su prikazani načini upotrebe propagande na području Hrvatske, a problematiziran je i međudodnos društvenog sustava, propagandnih djelatnosti i medija, pri čemu su identificirane četiri razine na kojima se može govoriti o utjecaju i ulozi regionalnih medija na početku devedesetih. Kanižaj navodi da su “glavni mediji ostali pod kontrolom vlasti” (186). Umjesto zaključka Kanižaj nam je naveo jedinstven primjer Siniše Glavaševića koji se borio protiv svih oblika propagande, diktature, ustava i moćnika. Gordana Đerić u članku “‘Velike priče’ i mit u postkomunizmu – sećanje na Zorana Đinđića” pokreće pitanje utje-

caja deklarativno odbačenog komunističkog metanarativa na postupke i strategije izgradnje nacionalne prošlosti u postkomunističkim društvima. Autorica svoje pretpostavke preispituje analizom izgradnje javnog sjećanja na ubijenog srbijanskog premijera Zorana Đinđića u kontekstu kultova i mitova karakterističnih za proces konstruiranja jugoslaven-skog metanarativa. Vjeran Pavlaković istražuje sukobe oko Trga žrtava fašizma, važnog mjesta sjećanja u Zagrebu, u burnom prvom desetljeću hrvatske postkomunističke tranzicije u članku "Sukob, komemoracije i promjene značenja: Meštrovica paviljon kao prijeporno mjesto sjećanja". Pavlaković navodi da je "svaki režim i popratna ideologija nastojala manipulirati tim fizičkim prostorom radi vlastite legitimacije" (219). Pavlaković i u ovom svom članku iznosi netočne podatke kada je u pitanju političko djelovanje Hrvatske stranke prava pod vodstvom Dobroslava Parage i Ante Paradžika navodeći "da je Hrvatska stranka prava istjerala Hrvatsko društvo likovnih umjetnika iz njihovog dotadašnjeg sjedišta u Starčevićevom domu" (223). Naime povijesna je činjenica da je 1991. godine na prijavu samih stanara-umjetnika Starčevićeva doma da spomenuta zgrada služi kao snajpersko gnijezdo agresorskih jedinica JNA Hrvatska stranka prava zauzela zgradu i ujedno zaštitila stanare te umjetničke arhive i vrijednosti pohranjene u njoj i da je nakon toga predsjednik Hrvatskog društva likovnih umjetnika Hamo Čavrk potpisao pristanak i dozvolu da Hrvatska stranka prava ostane u svojoj matičnoj zgradi koju joj je i oporučno ostavio Ante Starčević (op. a.). Drugo poglavlje završava člankom Armine Galijaš "Sjećanje ili zaborav kroz preimenovanja, rušenja i gradnju. Grad Banja Luka". Autorica govori o preimenovanju ulica, trgova, jav-

nih ustanova, o promjeni osobnih imena i uništenju islamskih i rimokatoličkih spomenika i objekata, što jasno ocrtava namjere i ciljeve srpske političke elite u Banjoj Luci da se stvori homogena, monoetnička sredina na tom području.

Treće poglavlje, pod naslovom "Nacija i sjećanje u Bosni i Hercegovini", otvara članak "Položaj vjerskih zajednica i njihova djelatnost tokom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini" Dženite Sarač Rujanac. Nakon dugog perioda stroge kontrole vlasti nad vjerskim zajednicama, sedamdesetih godina nastupa period liberalnijeg odnosa. Autorica navodi da se početkom osamdesetih godina osjeća jačanje vjerskog identiteta, što je vidljivo u širenju aktivnosti vjerskih zajednica i sve masovnijim vjerskim manifestacijama. Međutim djelatnost vjerskih zajednica postupno izlazi iz zakonskih i dopuštenih okvira i one se uključuju u aktualne političko-ekonomske procese, postavši vrlo važan akter u nacionalnoj homogenizaciji društva gdje su "sve tri vjerske zajednice stale uz nacionalne stranke i pozvale vjernike da glasaju za svoje nacionalne stranke" (283). Šaćir Filandra prikazuje proces formiranja nacionalnoga identiteta u Bošnjaka. U članku "Politika imena: od Muslimana do Bošnjaka" navodi da su u svim političkim sustavima u 20. stoljeću bosanskim Muslimanima ime dodjeljivali i određivali drugi, i to mimo njihove volje, te zaključuje da se "s bošnjačkim terminom izvršila... političkonacionalna transformacija prijašnjeg sadržaja pojma muslimanstva" (298). Cilj je članka Sabine Veladžić da analizom nacionalno-političkog narativa koji je Stranka demokratske akcije kreirala i propagirala u periodu 1990-1992. pokaže uvjetovanost (re)interpretacije različitih razdoblja muslimanske, bošnjačke i prošlosti Bosne i Hercegovine aktualnim druš-

tveno-političkim kontekstom i političkim vizijama i ambicijama novonastajuće političke elite. U članku “Kretanje ka nultoj tački – politički narativ SDA 1990-1992 kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka” nastoji se na bošnjačkom primjeru pokazati da interpretacija “odabranog” kolektiva, njegova identiteta, prošlosti i “poželjne budućnosti”, monopolizirana od relativno male grupe, ne mora nužno biti u vezi s “realnošću” niti mora biti odraz samorazumijevanja kolektiva, predodžba s kojom bi se mogli identificirati. U članku “Bliska prošlost i nova sjećanja. Groblje Kovači i ratna džamija Igman u kulturi sjećanja Bošnjaka” Amra Čusto prikazuje nam utjecaj i značaj islama u stvaranju suvremenog identiteta Bošnjaka koji se ogleda i na novoustanovljenim mjestima sjećanja kakva su sarajevsko groblje Kovači i ratna džamija na Igmanu. Zaključno, Enver Kazaz u članku “Poetika svjedočenja i otpora. Antiratno pismo i društveno pamćenje u BiH nakon rata 1992.-1995.” na javnu scenu kao temeljni faktor konstrukcije etničkog identiteta postavlja kolektivno pamćenje zadnjeg krvavog sukoba u Bosni i Hercegovini. Pritom naglašava da je prostor današnje Bosne i Hercegovine podijeljen granicama triju kolektivnih sjećanja, koje se pokazuju kao granice etničkih teritorija, ali triju različitih društava. Kolektivno sjećanje izbrisalo je individuu i njezin glas, njezino sjećanje iz nje same, etnički je definiralo i kolektiviziralo žrtvu te se nametnulo društvenom horizontu. Autor navodi da je linija bosansko-hercegovačke književnosti koja se oslonila na poetiku svjedočenja kao na svoj temeljni konstituens disidentski postavljena prema takvom konceptu kolektivnog sjećanja.

Posljednje, četvrto poglavlje, “Udžbenici povijesti i historiografija”, započinje člankom “Eksplozivna naprava s

odloženim dejstvom. Slika ratova 90-ih u srpskim udžbenicima istorije (1991 – 2005)” Dubravke Stojanović koja analizira tumačenje ratova 90-ih u srbijanskim udžbenicima objavljenima 90-ih, za vrijeme Slobodana Miloševića i u onima poslije političkih promjena 2000. godine. Srpsko-hrvatski sukob izvučen je iz povijesti kao konstanta, a njegovi korijeni precizno su datirani u 1525. godinu, “kada je otkriven prvi otvoreni sukob ta dva naroda, što je datum koji se nije mogao naći u prethodnoj naučnoj historiografiji. Od te pronađene godine, kontinuitet je provučen direktno do 1991, koja onda dobija sasvim jasno utemeljenje u istoriji, postaje fantomski određena kao sudbina i neminovnost” (344). U udžbenicima za vrijeme Miloševićeva režima početak raspada Jugoslavije neodvojivo je povezan s Brijunskim plenumom 1964. godine i padom Aleksandra Rankovića, tada prvog čovjeka državne sigurnosti, što se tumači kao obračun Titova rukovodstva s dužnosnicima iz Srbije koji su htjeli ojačati srpski položaj u federaciji i izboriti bolje mjesto za svoj narod u složenoj državnoj zajednici. Autorica navodi da su učenici tijekom devedesetih u srbijanskim školama učili da je na Brijunima “razbijena jedna snažna savezna institucija (kakve postoje u svim civilizovanim državama)”, misleći pritom na komunističku državnu bezbednost! Već tada su, kaže se, stvoreni svi uslovi za ostvarivanje pripremljenog i dobro smišljenog scenarija (inspirisanog i potpomognutog i nekim stranim akterima) za razbijanje jugoslovenske zajednice” (347). Nadalje, ističe autorica, omiljeni je srpski neprijatelj Vatikan, koji vodi borbu “protiv pravoslavlja i Srba” (350). U udžbenicima tiskanim poslije političkih promjena 2000. godine posebna je pažnja posvećena “smirivanju strasti” kad je u pitanju zadnje desetljeće 20. sto-

ljeća. Međutim i u postmiloševićevskim udžbenicima Ranković je prikazan kao zaštitnik srpskih interesa, a Jugoslavija se tumači, kaže autorica, kao “tamnica srpskog naroda” (352), što je bilo jedno od dominantnih tumačenja od sredine 80-ih. Datumom formalnog raspada Jugoslavije smatra se 25. lipnja 1991. godine kada je slovenski parlament izglasao nezavisnost. Navodi se da je to dan kasnije učinio i Hrvatski sabor, dok je prije toga donesen novi Ustav u kojem su Srbi izgubili status konstitutivnog naroda. Autorica zaključuje da su u novim udžbenicima povijesti u Srbiji zadržana tumačenja Jugoslavije koja su se mogla naći u udžbenicima za vrijeme Miloševićeva režima. Naposljetku, Damir Agičić u članku “Prikaz postanka suvremene Republike Hrvatske u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu” piše o tome kako je u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti prikazan raspad Jugoslavije i postanak Republike Hrvatske, napose rat 1991-1995, te koliko se pozornosti posvetilo političkoj i vojnoj povijesti, a koliko povijesti svakodnevnice, dakle stradanjima i strahovima obična čovjeka. Agičić navodi da su nastava i udžbenici povijesti u Hrvatskoj nakon osamostaljenja bili “isprva pod vrlo snažnim pritiskom politike” (361). Kasnije je politički pritisak popustio, a onda se opet pokušao nametnuti, ali u tome nije uspio. Agičić u kratkim crtama pokazuje kakve su promjene i pomaci napravljeni od prvog udžbenika Ive Perića do današnjih udžbenika. Navodi da su učenici u hrvatskim školama tijekom devedesetih iz Perićevih udžbenika učili da je sve u hrvatskoj povijesti “bilo mračno dok se nije pojavila Hrvatska demokratska zajednica pod vodstvom

Franje Tuđmana” (365), čiji je program Perić nazvao “sintezom hrvatske državotvorne misli i suvremenih potreba i želja hrvatskog naroda”. Perićev udžbenik snažno je odražavao vrijeme svog nastanka – vrijeme rata i prve godine poraća – i već površan uvid u njega pokazuje da je prepun isključivosti, netolerancije i kroatocentričnosti te da je pisan kao reakcija na teško političko stanje i rat u kojem se našla Hrvatska. Bitni pomaci u udžbenicima dogodili su se nakon 2000. godine, kada se pojavio veći broj izdavača s različitim udžbenicima u kojima se “odustalo od teških riječi, mučnih opisa i sugestivnih ilustracija kakve je nastavnici, učenicima i njihovim roditeljima nudio Perić” (367). Agičić zaključuje da “nastava povijesti ne bi trebala služiti tek pukom prenošenju pozitivnog znanja i učenja napamet kojekakvih činjenica, nego bi trebala pomoći u izgradnji kritički usmjerenih građana, spremnih suočiti se sa životnim problemima. Ne bi trebala nuditi ‘Istinu’, nego govoriti o različitim percepcijama prošlosti” (376).

Zaključno, zbornik tematizira povijesne lomove i svladavanje prošlosti u memoriji nacija te način tumačenja povijesti u ratnoj propagandi i legitimiranju vladajućih politika u 1991. godini. Pored toga, treba istaknuti uvid koji zbornik nudi u raznim aspektima kolektivnog sjećanja Bošnjaka. Ova knjiga bit će dragocjena pomoć politologinjama i politolozima koje zanima kako se konstruira svijet političkoga te utjecaj politika povijesti i legitimacija ratnih događaja na prostoru bivše Jugoslavije. Stoga i ovaj zbornik kao i tri prethodna preporučujemo stručnoj, ali i široj javnosti koja želi upoznati politiku povijesti kao mladu politologijsku disciplinu.

Velimir Veselinović